

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Кваліфікаційна робота
магістра
з теми: **«РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ
СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ
МОВЛЕННЯ ІІІ РІВНЯ»**

Виконала здобувачка 2 курсу групи SoL4-M22z
ОП Спеціальна освіта (Логопедія)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.01 Логопедія
Діана ПРОДАН

Керівник:
Юлія ГАЛЕЦЬКА,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Олена ЧОПК,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗНМ.....	7
1.1 Характеристика розвитку мовлення	7
1.2. Розвиток діалогічного мовлення дошкільників із ЗНМ.....	12
1.3. Особливості розвитку монологічного мовлення дошкільників із ЗНМ.....	19
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗНМ	27
2.1. Діагностика зв'язного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.....	27
2.2. Шляхи корекції зв'язного мовлення у дошкільників із ЗНМ.....	33
РОЗДІЛ III. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗНМ.....	45
3.1. Методика проведення бесіди, навчання дітей описовим розповідям та переказу	45
3.2. Аналіз результатів формувального етапу дослідження.....	69
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Мовлення забезпечує дитині спілкування, взаємодію з іншими людьми загалом і найближчим оточенням зокрема, що впливає на можливість особистісного розвитку та успішної соціалізації. Особливо вагомого значення надається питанням формування і розвитку зв'язного мовлення дітей. Адже завдяки зв'язному мовленню діти мають можливість висловлювати свої враження і переживання, набувають уміння змістовно і правильно висловлювати свої думки. Через зв'язне мовлення фактично трансформується логіка мислення дитини, її вміння усвідомлювати сприйняте і виражати його в правильному, чіткому і логічному мовленні.

Основою для становлення зв'язного мовлення є вільне володіння словником, граматичною будовою мовлення, уміння встановлювати логічні зв'язки та відносини між частинами тексту, дотримуватись плану розповіді та опису. Зв'язне мовлення потребує повного розкриття змісту теми, дотримання необхідної лексичної точності, уміння виділяти головне, порівнювати, співвідносити, аналізувати.

Для дітей із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) зв'язне мовлення викликає значні труднощі. В той же час, особлива цінність зв'язного мовлення у дітей із ЗНМ визначається тим, що воно є не лише показником його розвитку, а й одночасно засобом цього розвитку, а також і засобом розвитку самої дитини, розвитку її мислення, стає засобом регуляції її діяльності та поведінки. Діти даної категорії відстають у розвитку словесно-логічного мислення, їм властиві низька продуктивність запам'ятовування, труднощі вербалізації, аналізу й синтезу, слово не формується як фокус поєднання лексичного й граматичного значень.

Навіть за наявності нормального слуху та первинно збереженого інтелекту в дітей часто виражені такі мовленнєві недоліки, як бідність словникового запасу, недостатнє розуміння значень слів, часте сплутування значень слів через їх звукову та морфологічну схожість, що призводить до

неправильного їх вживання, аграматизмів.

Проблемою розвитку зв'язного мовлення у дітей займалися А. Богуш, А. Бородіч, К. Крутій, Є. Тихеева, Є. Фльоріна та інші. Всі вони зазначають, що навіть при відсутності мовленнєвих порушень розвиток зв'язного мовлення – це складний процес. Він значно ускладнюється, якщо у дитини наявне ЗНМ. Вивченням загального недорозвинення мовлення з точки зору його причинності і механізмів займалися багато дослідників (Т. Ахутіна, Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Трофименко, Н. Трауготт та інші).

Проблема загального недорозвинення мовлення впродовж багатьох років вивчалася, розроблялася і висвітлювалася у медичній, дефектологічній, педагогічній, психолінгвістичній літературі. Аналіз досліджень вчених доводить, що формування умінь і навичок зв'язного мовлення в старших дошкільників із ЗНМ займає одне з центральних місць у корекційно-педагогічному процесі закладу дошкільної освіти. Дане питання відображене у працях таких вчених, як В. Воробйова, М. Гріншпун, В. Ковшиков, Є. Соботович, М. Шеремет тощо.

У науковій та науково-методичній літературі з логопедії висвітлено різні методики роботи з розвитку мовлення дошкільників із ЗНМ. Наприклад, Л. Колесник розробила методику розвитку зв'язного мовлення дітей із ЗНМ засобами театралізованої діяльності, В. Глухов розглядає методику формування зв'язного монологічного мовлення у дітей з ЗНМ в процесі навчання переказу, І. Андрусєва пропонує методику розвитку мовлення дітей шостого року життя із ЗНМ в процесі ознайомлення з природою, Л. Трофименко виділила напрями корекційної роботи з формування зв'язного мовлення у дітей із ЗНМ III рівнів старшого дошкільного віку, О. Білан та К. Крутій виявлено специфічний засіб розвитку мовлення дошкільників – наочні моделі, у яких дитина відтворює структуру об'єктів і зв'язків між ними. Таким чином у своїх працях вчені доводять, що формування умінь і навичок зв'язного мовлення в старших дошкільників із ЗНМ повинно займати одне з центральних місць у корекційно-педагогічному процесі закладу

дошкільної освіти.

Незважаючи на вже існуючі наукові здобутки у дослідженні становлення та формування зв'язного мовлення у дітей із загальним недорозвиненням мовлення, досі існують важливі питання, які потребують подальшого вивчення.

Об'єктом дослідження виступає мовлення дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

Предметом дослідження є методика роботи із формування зв'язного мовлення дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

Мета дослідження: полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності використання методик розвитку зв'язного мовлення в системі корекційної роботи з дошкільниками з загальним недорозвиненням мовлення.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання:**

1. Проаналізувати загальну та спеціальну психолого-педагогічну літературу з проблеми дослідження.
2. Описати особливості розвитку зв'язного мовлення дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення.
3. Дослідити рівень сформованості зв'язного мовлення дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.
4. Визначити основні напрямки роботи із формування зв'язного мовлення дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення.
5. Охарактеризувати особливості роботи логопеда з розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

Методи дослідження:

У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань і перевірки висунутого припущення використано комплекс методів:

- а) *теоретичні:* аналіз наукової, психолого-педагогічної і навчально-методичної літератури, що надало змогу зіставити погляди на досліджувану проблему, критерії та показники розвитку зв'язного мовлення;

б) *емпіричні*: цілеспрямоване та систематичне спостереження за діяльністю дошкільників, бесіда, аналіз документації, педагогічний експеримент, які допомогли виявити результативність експериментальної роботи;

в) статистичні: здійснення аналізу емпіричних даних.

Теоретичне значення: ґрунтовно вивчено особливості розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення; подальший розвиток одержало теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних засобів розвитку зв'язного мовлення.

Практичне значення роботи визначається експериментальним вивченням впливу мовленнєвих порушень на розвиток зв'язного мовлення, визначенням корекційних прийомів, які можуть бути використані логопедами та вихователями при роботі з дітьми з загальним недорозвиненням мовлення.

Апробація результатів дослідження. Основні результати кваліфікаційної роботи магістра обговорювались на науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. За результатами дослідження опубліковано наукову статтю.

База дослідження: ЗДО с. Романківці Сокирянського р-ну Чернівецької області.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного нами дослідження проблеми розвитку зв'язного мовлення дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення дозволили нам сформулювати наступні висновки.

Однією з невід'ємних складових освітнього процесу сучасного закладу дошкільної освіти є формування зв'язного мовлення дошкільників. Воно має надзвичайно важливе значення в інтелектуальному та особистісному розвитку дитини, дає можливість змістовно формулювати свої думки, виразити враження. Завдяки оволодінню навичками зв'язного мовлення дитина може вільно встановлювати контакт з однолітками та дорослими, ініціює власні ідеї.

Однією з найпоширеніших патологій серед дітей дошкільного віку є загальне недорозвинення мовлення, яке полягає в системному порушенні всіх компонентів і форм мовлення. Саме обмеженість словникового запасу, відставання в оволодінні граматичною будовою рідної мови ускладнюють процес розвитку зв'язного мовлення, перехід від діалогічної форми мовлення до контекстної.

У самостійних висловлюваннях дітей із ЗНМ III рівня відзначаються труднощі програмування змісту розгорнутих висловлювань та їх мовленнєвого оформлення. У мовленні дітей переважають прості поширені речення, дошкільники майже не використовують складні конструкції. Самостійне спілкування дітей залишається утрудненим, вони часто потребують смислової опори, допомоги дорослого. Висловлювання старших дошкільників носять фрагментарний характер. Для переказу, розповідей характерними є порушення зв'язності і послідовності викладу, смислові пропуски, явно виражена ситуативність і фрагментарність. У дітей із ЗНМ III рівня відмічається низький рівень користування фразовим мовленням.

В експериментальній частині нашого дослідження ми використали серію завдань з метою дослідження зв'язного мовлення. Перше - скласти розповідь за допомогою серії сюжетних картинок (побудова програми висловлювання

опосередковано зовнішніми опорами, що полегшує виконання завдання). Після того, як було проведене дослідження уміння самостійно складати речення за окремими сюжетними картинками, ми перевіряли те, як дитина переказує прослуханий текст, чи потребує допомоги педагога і як її використовує. Це завдання було складнішим за попереднє, воно провокувало множинні лексичні, граматичні семантичні помилки. Для того, щоб можна було визначити природу труднощів, оцінка виконаних завдань проводилася за наступними критеріями: смислова адекватність і самостійність виконання, можливість побудови тексту, граматичне і лексичне оформлення.

Здійснивши аналіз отриманих даних дослідження ми виявили, що складанням розповіді за сюжетними картинками на високому рівні оволоділо 55% дітей групи, середній рівень у 28% дітей, низький рівень вміння складати розповідь за картинками характерний 17% дітей.

При дослідженні рівня вміння дітей переказувати текст ми визначили наступні показники: високим рівнем переказу не володіє жодна дитина у групі, середній рівень виявлено у 55% дітей, на низькому рівні володіє 45% дітей групи.

Наступним ми здійснили якісний аналіз отриманих результатів дослідження, що дав нам змогу побачити наступне: при складанні розповіді за сюжетними картинками деякі діти були схильні до спотворення у невеликій мірі певних ситуацій, що спричиняло певне викривлення причинно-наслідкового зв'язку у ситуаціях. Проте, у більшості розповідях були відсутні помилки у граматичному оформленні мови, натомість яскраво виділялось стереотипне оформлення висловів. Можна було часто спостерігати присутність у розповіді лише перераховування дій, що були відображені на картинах. Поодинокими були випадки, коли діти розкладали картини у невірній послідовності, вибудовуючи при цьому сюжет у своїй логічній послідовності.

Аналізуючи переказ твору дітьми ми спостерігали відображення смислових ланок із невеликими скороченнями у змісті. Майже завжди дитячим

розповідям були притаманні довгі паузи, спричинені потребою підібрати вдалі слова для переказу. Діти відчували труднощі у відтворення повної розповіді, тому їм були запропоновані навідні запитання, що значно їм допомогли.

Формувальний етап дослідження передбачав використання на корекційних заняттях розповідей за зразком, за сприйняттям, з пам'яті, за уявою, навчання переказу, проведення дидактичних ігор. Вправи з розвитку зв'язного мовлення за ступенем самостійності учнів поділялися на такі типи: робота виконана за зразком; конструктивні вправи; творчі вправи.

Після проведення формувального етапу дослідження в експериментальній групі відбулись позитивні зміни. На констатувальному етапі в групі експериментального дослідження 55% дітей із високим рівнем вміння складати розповіді за сюжетними картинами та жодної дитини з високим рівнем вміння переказувати текст, на етапі формувального дослідження цього рівня досягло вже 78% з вмінням складати розповіді та 61% дітей із високим рівнем вміння переказувати текст. На етапі констатувального дослідження в експериментальній групі було 28% дітей із середнім рівнем вміння складати розповіді за картиною і 55% дітей із середнім рівнем вміння переказувати текст, а вже на формувальному етапі показники виглядали наступним чином: 22% оволоділи середнім рівнем вміння складати розповіді за сюжетними картинами і 39% дітей із середнім рівнем вміння переказувати текст. Відповідно змінився рівень показників низького рівня вміння складати розповіді за сюжетною картиною та вміння переказувати текст, що на початку становив 17% та 45% дітей, а вже на формувальному етапі відсутні діти із низьким рівнем розвитку зв'язного мовлення в експериментальній групі.

Порівнявши рівні розвитку зв'язного мовлення у двох групах, ми можемо зазначити, що діти експериментальної групи, з котрими проводилась цілеспрямована робота з активного та різноманітного використання запропонованих нами шляхів розвитку зв'язного мовлення, повністю зрівнялись із показниками, а подекуди й мають вищі показники рівня розвитку зв'язного мовлення, ніж діти контрольної групи, з котрими не проводилась

організована робота із покращення рівня розвитку зв'язного мовлення.

Зокрема, під час реалізації запропонованої нами системи у дошкільників значно розширюється словниковий запас та вміння висловлювати свою думку, якомога повніше використовуючи мовленнєві засоби, разом з тим вдосконалюються навички зв'язного мовлення саме в умовах індивідуальних та колективних форм мовленнєвої активності. Головним завданням є розвиток уміння повного, послідовного, системного викладення думки (вміння усно переказати і розказати прочитане, побачене, про будь-яку подію, яка вже відбулася) на основі проведеної роботи з розширення і уточнення словника імпресивного та експресивного мовлення, можливостей диференційованого використання граматичних форм слова і словотвірних моделей (поряд із формуванням правильної звуковимови і слухомоторних диференціювань, засвоєння різних синтаксичних конструкцій). У процесі формування зв'язного мовлення у дітей удосконалюються навички описових розповідей, переказу творів української літератури та народної творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва М.М., Яшина В.І. Методика розвитку мови і навчання рідної мовидошкільнят. М.: Просвещение, 1988.
2. Алексєєва М.М., Яшина В.І. Мовленнєвий розвиток дошкільнят. М.: Просвещение, 1988.
3. Беніамінова М.В. Виховання дітей. М.: Просвещение, 1991.
4. Білан І. О. «Розвиток зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами художньої ілюстрації». *Дошкільна освіта*. 2003. №1.
5. Бондаренко А.К. Дидактичні ігри в дитячому садку. М.: Просвещение, 1989.
6. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах. Підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. 704 с.
7. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 216 с.
8. Богуш А.М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. К.: УЗМН, 1997.
9. Бородич А.М. Методика розвитку мовлення дітей. К.: Просвіта, 1981.
10. Брєлова А. Формуємо зв'язне мовлення. *Дошкільне виховання*. 2004. №4 С. 15-17.
11. Гавриш Н. Навчання розповіді за картиною. *Дошкільне виховання*. 2003. №1. С. 27-33.
12. Кольцова М. Дитина вчиться говорити. К.: Просвіта, 1973.
13. Гончаренко А. Яким бути мовленнєвому заняттю? *Дошкільне виховання*. 2006. -№9. С. 19-20.
14. Т.Кожевнікова. Мовленнєвий розвиток дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2004. № 12. С. 7-9.

15. Г.Смольникова: Вчимо дітей спілкуватися. *Дошкільне виховання*. 2004. №9. С. 14-16.
16. Ю.Рибцун. Мовлення без недоліків. *Дошкільне виховання*. 2007. №9. С. 18-20.
17. Гавриш Н. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят. Київ, 2006.
– Баженов М.М., Черкашин Р.А. Выразительное чтение. Харьков: ХГУ, 1960. 292 с.
18. Барановська Л.В. До теоретичних засад формування культури мовлення. *Педагогіка і психологія*. 1997. №3. С. 33-37.
19. Барвінська Л.В. Уроки українського читання. *Початкова школа*. 1990. №11. С. 39-40.
20. Богун М.І. Методика навчання української мови у дошкільних закладах. К.:Вища школа, 1993. 328 с.
21. Бородич А.М. Методика розвитку речі дітей. М.: Просвещение, 1981. 255с.
22. Бугайко Т.Ф., Бугайко Ф.Ф. Навчання і виховання засобами літератури. К.: Рад. школа, 1973. 238 с.
23. Гапонка Т.Д. Розвиток мовлення в період навчання грамоти. *Наукові записки ТДПУ*. Серія 1: Лінгводидактика. 1998. №2 (1). С. 15-18.
24. Гільбух Ю.З., Пенькова О.І. Психологічні аспекти словникового розвитку молодших школярів. *Початкова школа*. 1979. №12. С. 66-69.
25. Горбушина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. М.: Просвещение, 1975. 203 с.
26. Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення. Харків: ОВС, 2002. 144 с.
27. Дорошенко С.І. . Методика викладання української мови: Навч. пос. К.:Вища школа, 1992. 380 с.
28. Зайцева З.Г. Техніка мови вчителя та гігієна його голосу. К.: Освіта, 1971. 160 с.
29. Захарчук З., Пищечкіна Т. Урок читання казки з використанням

елементів театральної педагогіки. *Початкова школа*. 2001. №12. С. 37-41.

30. Коренева Н. Работа над звуковой культурой речи. *Початкова школа*. 1987. №4. С. 22-27.

31. Лактіонова О. М. Особливості обстеження зв'язного мовлення у дітей старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня. *Актуальні питання корекційної та інклюзивної освіти* : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2020. С. 186–189.

32. Люблінська А.А. Вихователю про розвиток дитини. К.: Просвіта, 1972.

33. Тихеева Є. І. Розвиток мовлення дітей (раннього та дошкільного віку): посібник для вихователів дитячого садка. К.: Освіта, 1981.

34. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. К.: Освіта, 1971. 468 с.

35. Малярук А.Я. Дидактичний матеріал для виправлення мовних недоліків. К.:Ірпінь, 1997. 408 с.

36. Мельничайко В.Я. Удосконалення змісту і методів навчання рідної мови. К.:Рад. школа, 1982. 216 с.

37. Мовчун Л. Норма і відхилення: мовні помилки-штампи. *Початкова школа*. 1999. №1. С. 27-29.

38. Олійник Г.А. Виразне читання: Основи теорії: Посіб. для вчителів. Тернопіль: Навчальна книга. 2002. 190 с.

39. Орап М.О. Барвисте мовлення. Вправи для розвитку мовлення в період навчання грамоти: Посібник для вчителів. Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. 48 с.

40. Орап М.О. Комплексні вправи для розвитку мовлення в період навчання грамоти. *Початкова школа*. 1997. №12. С. 25-30.

41. Орап М.О. Комплексні мовні вправи у підготовчій групі. *Палітра педагога*. 1999. №4. С.14-16.

42. Пархоменко М. Методика роботи над словом, текстом на уроках читання. *Початкова школа*. 1997. №7. С. 44–48.

43. Сапун Г. М. Уроки навчання грамоти. Тернопіль: Підручники і посібники. 1998. 160 с.
44. Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів 1-3 класів. К.: Рад. школа, 1974. 140 с.
45. Суржанська В. А. Підготовчий етап розвивальної методики формування пізнавальної активності старших дошкільників засобами творчих завдань. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету* (Педагогічні науки). Бердянськ: БДПУ. 2005. № 2. С. 27-33.
46. Сухар В. Л. Логоритмічні заняття в ДНЗ. 5—6 років. Х.: Вид-во «Ранок», 2011. 160 с.
47. Тищенко В. В. Ієрархія фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення. *Теорія та практика сучасної логопедії*: зб. наукових праць: Вип.4. Київ: Актуальна освіта, 2007.
48. Трофименко Л.І. Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку. Навчально-методичний посібник. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/8723/1/Посібник-ост.%20Трофименко%202014.pdf>
49. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс. Київ: ПП «Актуальна освіта», 2013. 108 с.
50. Фомичева М. Ф. Воспитание у детей правильного произношения. - М., 1982.
51. Хоменко С. О. Основні вимоги до підбору наочно-дидактичного матеріалу при логопедичній роботі з дітьми раннього віку. URL: [file:///C:/Users/1/Downloads/Nchnpu_019_2015_29_24%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/Nchnpu_019_2015_29_24%20(2).pdf)
52. Хілько Г.О., Зятіна І. М. Логоритміка для дітей-логопатів. *Логопед.* 2013. №8. С. 24–28.
53. Цись О. Логоритміка – пульс розвитку вашого малюка. URL: <http://aphd.ua/pryklady-oformlennia-bibliografichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/>

54. Чеснокова Л. В. Золотарьова О. І. Заняття з логоритміки для дітей із вадами мовлення. Х.: Вид. група «Основа», 2017. 160 с.
55. Чередніченко Н. В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ): навч.-метод. посіб. К.: Видавничий Дім «Слово», 2017.
56. Шашкина Г.Р. Логопедическая ритмика в системе коррекционно-педагогических воздействий на детей с ОНР в подготовительной к школе группе. *Дефектология*. 2009. №6. С. 17–23.
57. Шеремет М.К. Логопедія: підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 672 с.
58. Школьник С.Я. Мовні віршовані ігри та вправи з музичним супроводом для дітей, що мають вади мовлення: метод. посібник. Харків: 1999.